

УСТАЛЕНІ ДІЄСЛІВНО-ІМЕННІ СЛОВСПОЛУЧЕННЯ ЯК ВИЯВ СТАНДАРТИЗОВАНОСТІ ПУБЛІЦИСТИЧНИХ ТЕКСТІВ

Ще в роботах В.В. Виноградова, Г.О. Винокура, Л.В. Щерби та ін. висловлювалася думка про те, що в процесі спілкування не весь мовленнєвий матеріал створюється заново, частина його вживається в готовому вигляді, що пояснюється здебільшого частою повторюваністю одних і тих же життєвих ситуацій. Легка відтворюваність готових словесних формул і пов'язана з цим економія розумових зусиль і часу полегшує, прискорює процес комунікації. Найбільша повторюваність мовленнєвих ситуацій при найбільшій кількості учасників спілкування зумовлює і найбільшу стандартизацію мовленнєвих засобів.

Стандарт – одне з найважливіших понять структури мовлення, це “словосполучення, структурно закріплене мовленнєвою практикою в результаті багаторазового використання з одним і тим же чітко фіксованим смислом. Термін с т а н д а р т можна розуміти розширено – як стійку сполуку, відтворювану в мовленні в готовому вигляді” [Сенкевич: 129]. Більшою чи меншою мірою стандартизовані всі сфери мовленнєвої діяльності. Дослідники вважають, що стандартизація – це природний, об'єктивний і прогресивний процес створення містких, комунікативно доцільних готових мовленнєвих формул для різноманітних сфер спілкування [Солганик: 19]. Стандартизація мовлення відображає глибинну тенденцію мови до автоматизації, регулярності, усталеності засобів висловлення, до звичного, соціально закріпленого способу найменування й оцінки. Протилежною є тенденція до експресивності, тобто до зняття автоматизму, до поновлення мовленнєвих формул. Ці процеси охоплюють усі стилі літературної мови, але в кожному з них виявляються своєрідно.

Як зазначав В.Г.Костомаров, у публіцистичному стилі це відбувається через “обов'язкове і прямолінійно - постійне співвідношення стандартизованих та експресивних сегментів мовленнєвого ланцюжка, їх чергування й контрастування” [1971: 57]. Орієнтацію на експресію і стандарт дослідник називає “спільним конструктивним принципом” мови газети. Цей принцип впливає із самої її природи. Газетні тексти призначені для масової аудиторії, тому їх форми повинні бути суспільно значущими і в той же час доступними та інформативними для різних соціальних, вікових та інших груп. Мова преси максимально схильна до стандартизації, чому сприяє оперативний характер матеріалів, повторюваність ситуацій, а відтак і тем.

Специфіка стандартизації мови газет полягає в соціально-оцінному її характері і цим відрізняється від нейтральної (щодо оцінки) стандартизації в науковому та офіційно-діловому стилях. Художні тексти теж стандартизовані, але іншим є характер і напрямок стандартизації. Публіцистика звертається до масової аудиторії в цілому, художня ж література – до кожного окремого читача, а через нього – до всіх. У мові художньої літератури стандартизуються прийоми, способи, манера викладу, а в інших стилях – мовленнєві форми [див.: Солганик: 21].

Стандартизованими засобами мови газети дослідники вважають:

а) *відтворювані повідомлення*, які становлять собою сполучення декількох речень, що є закінченою схемою повідомлення, закріпленого за певною ситуацією;

б) *застиглі словесні формули* – відтворювані відрізки мовлення, різноманітні за синтаксичною структурою, семантичним наповненням та функціональним використанням;

в) *усталені суспільно-політичні звороти*, що є різноманітними за лексичним складом та синтаксичною структурою словосполученнями термінологічного характеру, закріпленими за найтиповішими темами газетних виступів, близькі своєю усталеністю до фразеологічних одиниць;

г) *структури, які композиційно організують висловлювання*, тобто готові формули вступу, кінцівки, з'єднувальних фраз між різними думками;

г) *усталені словосполучення* – готові мовні звороти із стабільним, чітко обмеженим складом [див.: Сологуб: 146-150].

На проблему використання в газетних текстах готових зворотів одним з перших звернув увагу Г.О.Винокур, визнавши штампованість основною ознакою мови газети. Подальші дослідження мовленнєвих стандартів сприяли розмежуванню понять *кліше і мовні штампи*. К л і ш е – “стандартні усталені мовні звороти, повторюваність яких спричинена або позамовними чинниками, або формою, жанром спілкування” [Єрмоленко та ін.: 76]. Словесні кліше звичайно характеризуються відтворюваністю як цілісні одиниці, стійкістю складу та структури, постійним розташуванням компонентів. Ш т а м п – “мовний зворот, що багаторазово механічно повторюється без творчого осмислення, внаслідок чого послаблюється його лексичне значення і стирається експресивність” [Ганич, Олійник : 337].

Серед готових зворотів активно вживаними є усталені дієслівно-іменні словосполучення – розщеплені присудки та дієслова з обов'язковими сильнокерованими іменниками. Ще Ф.І.Буслаєв назвав розщеплені присудки *описовими* словосполученнями, бо вони складаються з опорних дієслів, які зазнали десемантизації і служать для вираження граматичних значень, та залежних слів-іменників, що визначають зміст словосполучень, стають їхнім семантичним центром.

Дієслова, що входять до складу таких словосполучень, вказують на віднесеність дії чи стану до певного кола явищ, лише окреслюють подію, але не дають їй чіткого позначення, не називають її.

Хоча в мові паралельно існують дієслова, однокореневі з залежним іменником, але в книжних стилях перевага надається вживанню описових словосполучень. За статистичними даними, у деяких наукових текстах “розщеплені” присудки можуть становити 60-75 %, а в математичних роботах – 75-84 % [див.: Сенкевич : 162].

Висока продуктивність описових словосполучень пояснюється кількома причинами. Так, словосполучення можуть не збігатися значенням із дієслівними відповідниками, бо деякі з них набули вужчого, конкретнішого значення, а дієслова зберігають досить широке загальнономвне значення. напр.: *проводити змагання – змагатися, надавати допомогу – допомогти*. Віддієслівний іменник-термін у складі словосполучень може точніше кваліфікувати певне явище, чого не може зробити загальноновживане дієслово, напр.: *зробити наїзд – наїхати, провести переговори – переговорити*. До складу словосполучень можна ввести одне або кілька означень, напр.: *надати (грошову, матеріальну, технічну) допомогу, вести (дипломатичні, торговельні, попередні) переговори*. Заміна таких словосполучень дієсловами не завжди можлива і доречна. Крім того, не всі описові словосполучення мають дієслівні відповідники, напр.: *провести захід, виявити увагу, брати участь* тощо [див.: Коваль : 129-130].

Дієслівно-іменні стереотипи особливо характерні для мови документів, розміщених у газеті, у матеріалах офіційного характеру. Виправданими вони можуть бути й тоді, коли є потреба надати текстові певної урочистості. Зловживання ж цими двочленими сполученнями перетворює їх на штампи.

Крім спостережень за функціонуванням усталених дієслівно-іменних словосполучень, здійснюється й їхній лексикографічний опис. Так, опубліковано “Учебный словарь глагольно-именных словосочетаний русского языка : На материале общественно-политических текстов” С.І.Дерягіної, “Устойчивые словосочетания русского языка” К.В.Регініної, Г.М.Тюріна, Л.І.Широкової, “Устойчивые глагольно-именные словосочетания русского языка” В.М.Дерибаса.

В українській мові лексикографічних праць такого типу ще немає. Хоча деякі з цих словосполучень і фіксуються різними словниками, але характеризуються не завжди однозначно.

Аналіз вибраних з газетних текстів (5 чисел газети “Українське слово” і 10 чисел газети “Кримська світлиця” за 2001 рік) 426 усталених дієслівно-іменних словосполучень із 175 опорними дієсловами свідчить, що вони неоднорідні за синтаксичними функціями, структурою, граматичними характеристиками.

Значна частина стійких зворотів виступає в реченні розщепленим чи простим дієслівним присудком: *Ще в студентські роки Олександр Зіновійович виявив зацікавлення науково-дослідницькою працею; Олесь Гончар здобув тут вищу освіту*. Досить часто вони є основним компонентом складеного дієслівного присудка: *будь-який лідер не зможе виконати політичне завдання; хто має зазнавати відповідної карі; не були готові терпіти приниження і нестатки*. Зосередженню уваги читачів на результаті дії, її оцінці сприяє вираження думки односкладними синтаксичними структурами, у яких усталені сполуки виступають головним членом односкладного інфінітивного речення або компонентом головного члена безособового речення: *Аби досягти мети, виявляємо честолобство; щоб налагодити нормальні людські стосунки; щоб почати боротися за право на нормальне життя; при цьому треба акцентувати увагу на той самий аспект людської психології; необхідно спрямувати зусилля на дотримання проголошеної засади*. З цією ж метою дієслівний компонент стереотипних сполук може мати форму на –но, –то: *було винесено 349 помилкових вироків до смертної карі; встановлено світовий рекорд для механізованого кріплення; було заслухано звіт керівників секторів*. Не потребує визначення за діячем і дія, що може передаватися дієсловами з часткою –ся: *Для цього закладаються гарні традиції; Під час переговорів, очевидно, обговорювалось питання дружби; назавжди залишилися в пам'яті старшого покоління гірників ті щасливі дні*. На процесуальну ознаку вказують дієприкметники, утворені від опорних дієслів сталих сполук: *людина була б оточена увагою; були ухвалені відповідні резолюції та постанови*.

Внаслідок згортання, конденсації вихідних структур усталені словосполучення можуть переміщатися з позиції присудка чи головного члена на позицію другорядних членів – додатка чи означення: *Доля змусила мене подати заяву; формують особу, що вчиться задовольняти свої різноманітні потреби; є спокуса заручитися підтримкою Росії; Скасування смертної карі – це вагома можливість виправдати цю надію; до мети повніше забезпечити права громадян на інформацію; Будь-які спроби порушити закон приховують у собі небажані наслідки*. Формуючи дієприслівникові звороти, усталені словосполучення можуть уживатись як напівпредикативні відокремлені члени речення: *позбутися цих докорів можна, тільки виконавши вимоги моралі; його ж введуть в оману, захищаючи чийсь корпоративні інтереси; переступивши межу, перетворюються на протилежне; розсилали їх не за адресою, зриваючи його плани*.

У поодиноких випадках дієслівний компонент постійних сполук може займати позицію підмета: *Його головне завдання – прищеплювати любов до своєї держави*.

Урізноманітнити виклад допомагає перетворення опорного дієслова на віддієслівний іменник: *задоволення потреб, прийняття на роботу, зміцнення дружби, застосування сили*.

Дієслова у складі усталених словосполучень у газетних текстах виявляють неоднакові морфологічні характеристики. Значна кількість їх уживається у формах обох видів – недоконаного і доконаного: *брати (взяти) під контроль, виконувати (виконати) завдання, висловлювати (висловити) подяку, завдавати (завдати) шкоди, зазнавати (зазнати) збитків, отримувати (отримати) шанс, робити (зробити) спробу*. Проте багато парновидових дієслів зафіксовано у формі лише одного з видів: а) недоконаного: *опиратися на підтримку, поступатися принципами, приділяти увагу, вимагати уваги, вести політику, виконувати обов'язки, використовувати можливості, виражати інтереси, відстоювати права, відчувати потребу, володіти мовою*; б) доконаного: *виправити помилку, виправдати довіру, вичерпати можливості, врегулювати взаємини, дійти угоди, здобути перемогу, лишити без відповіді, оголосити рішення, одержати відповідь, опинитися в ізоляції, переступити межу, поставити вимогу, потрапити до рук, розгорнути діяльність, скинути тягар, скласти враження, увійти до складу, ухвалити постанову*.

Досить часто трапляються в текстах і непарновидові дієслова, зокрема ті, що мають значення тільки недоконаного виду: *боротися за право, користуватися авторитетом, мати значення, нести відповідальність, носити характер, обстоювати інтереси, перебувати в полоні, не підлягати сумніву, поділяти думку, потребувати допомоги, чинити тиск, боротися за право*.

У досліджуваних матеріалах форми недоконаного виду переважають.

Дієслова в словосполученнях вживаються у формі всіх трьох часів, проте переважають форми минулого часу, оскільки в газетах більше інформації про події, які вже завершилися: *Таку думку висловив віце-прем'єр-міністр України; до складу комітету увійшли представники; вища інстанція не затвердила цього рішення*. Форми теперішнього часу, як і в інших книжних стилях, часто мають значення позачасовості, тобто констатують існування якогось явища дійсності, його якостей і зв'язків: *його оцінки часто викликають симпатію; ці права зберігають у Харкові; зміцнюють дружбу між народами; концепція знаходить широке застосування*. У досліджуваних текстах є всі форми майбутнього часу, хоча переважає проста форма доконаного виду: *його не введуть в оману; звернуть увагу на сценарій; будемо вести мову саме про судові помилки; лідер виконуватиме функцію "командного гравця"*. Деякі форми майбутнього часу вживаються в значенні, синонімічному до форм теперішнього: *зосередимо увагу лише на одному напрямі; рядки, що напевно чи втраять свою актуальність*.

Зрідка в текстах трапляються форми умовного способу дієслів на позначення вірогідних процесів, реалізація яких пов'язується з наявністю певних додаткових умов: *За них віддали б голоси 13,3 % респондентів; які б давали наукове обґрунтування бізнесової діяльності; Додаткової уваги заслуговувала б тема галицького москвофільства*.

Серед опорних компонентів в усталених словосполученнях найбільшу сполучуваність виявило дієслово **мати**, яке поєднується з 22 іменниками. Деякі з цих словосполучень зазначено у "Словнику української мови": *мати вигляд, мати зв'язки, мати значення, мати право, мати репутацію, мати час, мати вплив, мати надію, мати попит, мати намір* [648-649], у "Російсько-українському словнику сталих виразів" І. О. Виргана та М. М. Пилинської: *мати намір*, [374] та в "Російсько-українському словнику сталих словосполучень" С. І. Головашука: *мати можливість (змогу)* [206]. Не зафіксовано у досліджуваних газетних текстах частину поданих у зазначених словниках постійних сполук: *мати ймення, мати розум, мати слово, мати певність, мати спокій, не мати спочинку, не мати сумніву, мати в розпорядженні, мати жаль, мати потребу, мати спілкування, мати перевагу, мати велике поширення, мати спроможність (спромогу), мати зло*.

Вирази *мати думку, мати розум, мати (чутли) жаль* зазначені й у "Фразеологічному словнику української мови" [471-477]. Як вважають дослідники, межі між сталими словосполученнями і фразеологізмами рухомі, що зумовлено десемантизацією головного компонента. Проте усталеність компонентів словосполучень – це явище семантичного характеру. Дієслова в результаті неповноти свого лексичного значення поєднуються тільки з іменниками певної семантики, що й стає причиною утворення усталених сполук, виникнення лексично зв'язаних значень. Такі описові дієслівно-іменні словосполучення не є фразеологізмами, оскільки позбавлені узагальнено-переносного значення [Митрофанова : 74].

У названих словниках не зафіксовано таких уживаних у періодиці сталих сполук: *мати дозвіл, мати звання, мати нагоду, мати назву, мати наслідки, мати поняття, мати претензії, мати справу, мати успіх, мати форму, мати шанс*, що свідчить про потребу в їхньому лексикографічному описі за матеріалами публіцистичних текстів.

Активну сполучуваність з іменниками засвідчено також у дієслів **давати / дати** (12 іменників: *відповідь, згода, змога, можливість, обіцянка, підстава, обґрунтування, прогноз, привід, оцінка, рекомендації, характеристика*), **отримувати / отримати** (11 іменників: *винагорода, відповіді, задоволення, можливість, назва, підтримка, повідомлення, право, прибуток, привілеї, шанс*), **висловлювати / висловити** (10 іменників: *впевненість, думка, задоволення, заувага, здивування, переконання, подяка, припущення, сподівання, сумнів*), **брати / взяти**,

викликати (по 8 іменників, відповідно: *ініціатива, інтерв'ю, обов'язок, робота, захист, контроль, приклад, участь; занепокоєння, збентеження, інтерес, підозріння, подив, співчуття, симпатія, шана*). З сьома іменниками поєднується дієслово **вести**, з шістьма – дієслова **виявляти / виявити, втрачати / втратити, зазнавати / знати, робити / зробити**, з п'ятьма – дієслова **виконувати / виконати, виступати / виступити, знаходити / знайти, набувати / набути**, з чотирма – дієслова **відповідати, відчувати, надавати, розв'язати**. З трьома іменниками вживається в газетних текстах 17 дієслів, з двома – 27, решта поєднується з одним іменником.

Типовою формою залежного іменника в усталених словосполученнях є **знахідний відмінок без прийменника**: *налагоджувати зв'язки, оголосити рішення, поділяти думку, повертати увагу*. Зрідка дієслова одночасно поєднуються з двома іменниками: *серед постатей української культури викликають подив і шану; влада застосувала зброю, військову силу*.

Деякі дієслова керують **знахідним відмінком** іменника з **прийменником**. Фразотворення відбувається за такими моделями:

а) дієсл. + **у (в)** + **ім. у знах. відм.**: *покласти в основу, приводити у відповідність, втрутитись у справі;*

б) дієсл. + **за** + **ім. у знах. відм.**: *подякувати за допомогу;*

в) дієсл. + **на** + **ім. у знах. відм.**: *піти на користь, спадати на згадку;*

г) дієсл. + **про** + **ім. у знах. відм.**: *попереджати про небезпеку.*

Частина дієслів поєднується з іменниками в **родовому відмінку** за моделями:

а) дієсл. + **ім. у род. відм.**: *вимагати розв'язання, дійти згоди, докладати зусиль, досягти мети, дотримуватися принципу, завдавати шкоди, зазнавати страждань, набувати актуальності, позбавляти права, потребувати допомоги;*

б) дієсл. + **до** + **ім. у род. відм.**: *брати до уваги, вдатися до хитрощів, входити до складу, довести до кінця, потрапити до рук, призводити до наслідків, притягти до відповідальності;*

в) дієсл. + **з** + **ім. у род. відм.**: *звільнити з посади;*

г) дієсл. + **без** + **ім. у род. відм.**: *лишити без відповіді.*

Одне дієслово зафіксоване з варіативним керуванням: **ім. у род. відм. / на + ім. у знах. відм.**: *заслужувати уваги / на увагу, заслужувати підтримки / на підтримку.*

З формою **давального безприйменникового** відмінка іменників уживаються тільки два дієслова: *піддаватися спокусі, не підлягає сумніву.*

Форма **орудного безприйменникового** відмінка іменника наявна у словосполученнях: *заручитися підтримкою, користуватися авторитетом, обмінюватися делегаціями, оточити увагою, поступатися принципами, проїматися повагою.*

За синтаксичною моделлю **дієсл. + у (в) + ім. у місц. відм.** утворено такі сталі словосполучення: *виступати в ролі, знаходитися в опозиції, опинитися в ізоляції, освідчитись у коханні, перебувати в полоні, стати в пригоді.*

Деякі дієслова в газетних текстах реалізують різні валентності й утворюють такі словосполучення: *виступати в ролі, виступати з доповіддю, виступати на захист; відповідати вимогам, відповідати на запитання; втілювати принципи, втілювати в життя; залишати без уваги, залишати слід, залишати в пам'яті; поставити вимогу, поставити перед фактом; приносити користь, приносити в жертву; ставити проблему, ставити під сумнів, ставити у приклад.*

Таким чином, усталені дієслівно-іменні словосполучення, які є характерною ознакою газетних текстів, мають особливості лексичного складу, структури та граматичних характеристик компонентів, які слід врахувати при укладанні спеціальних словників.

Література

1. Вирган І.О., Пилинська М.М. Російсько-український словник сталих виразів. – К., 2000.
2. Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. – К., 1985.
3. Головащук С.І. Російсько-український словник сталих словосполучень. – К., 2001.
4. Єрмоленко С.Я., Бибик С.П., Тодор О.Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я.Єрмоленко. – К., 2001.
5. Коваль А.П. Культура ділового мовлення. Писемне та усне ділове спілкування. – К., 1974.
6. Костомаров В.Г. Русский язык на газетной полосе. – М., 1971.
7. Митрофанова О.Д. Научный стиль речи: Проблемы обучения. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1985.
8. Сенкевич М.П. Стилистика научной речи и литературное редактирование научных произведений. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 1984.
9. Словник української мови. В 11 томах. – К., 1970-1980. – Т. IV.
10. Солганик Г.Я. Общие особенности языка газеты // Язык и стиль средств массовой информации и пропаганды. – М., 1980. – С. 5-23.
11. Сологуб Н.М. Стандарти і штампи в мові газети // Мова сучасної масово-політичної інформації. – К., 1979. – С. 142-168.